

Az orvosi receptről* **Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben**

1. Bevezetés

A népi gyógyítással kapcsolatos adatokról már a 12–13. századból vannak szórványosan nyelvi emlékeink. Később ezek száma gyarapodik, egyre több orvoslással kapcsolatos feljegyzés jelenik meg szótárakban, szójegyzékekben, régi levelekben, kódexekben, füveskönyvekben (Keszler 2005: 24).

A középkori Európában a görög és a római gyógyászat hagyományai voltak uralkodók, amelyek szerzetesek révén terjedtek. Ily módon egyes gyógynövények alkalmazása, az érvágás is bekerült a magyar népi gyógymódok közé, amelyekben a kereszténység felvétele ellenére éltek még a régi pogány orvoslás hagyományai. A középkor folyamán a kódexek, liturgikus könyvek lapszélein egyre több gyógyító tevékenységre utaló megjegyzés, egészségügyi tudnivaló jelenik meg. A 15. században a gyógyítás még erősen kötődik a kolostorokhoz és a klerikusok tevékenységéhez, de kis

* Készült az OTKA T-46179 számú pályázat támogatásával.

számban már vannak külföldön tanult orvosok, kirurgusok is. A 16. századtól egyre jobban terjednek a kéziratos receptes könyvek, amelyek összetétele igen vegyes; hazai javasasszonyok, gyógyítók tudását, népi gyógy módokat és külföldi művekből származó recepteket egyaránt tartalmaznak. Jellemző rájuk, hogy a kor babonás nézetei és a hasznos gyógynövények, gyógyító eljárások egyaránt megtalálhatók bennük (Hoppál 1990: 693–703). Később megjelennek a nyomtatott formában terjedő füveskönyvek, orvosi ismereteket összefoglaló íráskorok (bővebben l. Keszler 2005: 24–9).

Munkámban leginkább a 16–17. században előforduló orvosi receptekkel foglalkozom, közel kétezer recept alapján. Forrásul elsősorban a *Medicusi és borbélyi mesterség* című régi magyar ember- és állatorvosló könyvek gyűjteménye szolgált, amelyet Hoffmann Gizella jelentetett meg Radvánszky Béla gyűjtéséből (a későbbiekben erre a forrásra az idézett mű betűjelzésével és a recept számával pl.: C: 123 hivatkozom). A továbbiakban megvizsgálom röviden a receptet mint szövegtípust, kitérek a korai vények szerkezetére, nyelvi megformáltságára, valamint külön fejezetben tárgyalom az előforduló beszélt nyelvi elemeket.

2. A recept mint szövegtípus

Az orvosi recept a mindennapi szövegtípusok közé sorolható. A mindennapi nyelvhasználat szövegtípusai csakúgy, mint az irodalmi műfajok, kétcú jelenségek: egyrészt jelen reprezentációjukban foghatók meg, másrészt „mind létrejöttükben, mind folyamatos használatukban, elválaszthatatlanul történeti kategóriák” (Kocsány 2002: 59). A szövegtípus egy összetett világrészlet sematikus fogalmi és nyelvi megalkotása. „A szövegtípus nem kész szerkezet, amelyet csupán kitölteni kell, hanem olyan séma, amely a mindenkor beszélő számára többé-kevésbé körülhatárolt rendelkezésre áll, alkalmazása több-kevesebb mentális erőfeszítést kíván. A szövegtípusok rendszere tehát függ az egyéni tudástól, a közösség konvencióitól, valamint általánosságban a világ valamely részének fogalmi és nyelvi megkonstruálási lehetőségeitől” (Tolcsvai 2006: 67). A szövegtípusok nem felülről szerveződnek, hanem nyitott rendszerek és szoros összefüggést mutatnak az ember megismerő tevékenységével és a szükséges kommunikációs feltételekkel (uo. 65).

A recept mint szövegtípus létrejöttében és alakulásában nagy szerepet játszik a közösség hagyománya, hitvilága, tudása, később az orvosok társadalomban betöltött szerepe, valamint a politikai helyzet és a tudomány változása is. A továbbiakban röviden kitérek a szövegtípus funkciójára, továbbá a 16–17., valamint a 21. századi receptek sajátosságaira.

Az orvosi recept elsősorban felhívó, azon belül instrukciós funkciójú szövegtípus. Weber szerint az instrukció olyan beszédaktus, amelynek során a feladó információkat, ismereteket, tapasztalatokat közöl a címzettel (1982: 3). Brinker azt vallja, hogy az instrukciók nem készletnek közvetlenül cselekvésre, hanem bizonyos cselekvési sorokról és lehetőségekről informálnak, így ezen szövegek kommunikatív funkciója a *ha-akkor*-relációval írható le. Formailag általánosan jellemző az instrukcióra a felszólítás, a főnévi igenes szerkezetek, a *kell* + főnévi igenes szerkezetek (Brinker 1985: 102–9). Ez utóbbi formai tulajdonságok elsősorban a korai recepteknél figyelhetők meg.

A 16–17. századi és a mai receptek között jelentős formai, nyelvi és tartalmi különbségek adódnak. A 21. századi recept nyelvét szigorúan előírt szabályok határozzák meg; továbbá felépítésére jellemző, hogy törvényileg meghatározott instrukciós sora van: *inscriptio* (fejléc: a beteg adatai, az orvos neve), *invocatio* (megszólítás: *Rp.* = *recipe*), *praescriptio seu ordinatio* (utasítás vagy előírás), *signatura* (utasítás a beteg számára), *subscriptio* (az orvos aláírása, dátum, esetleg egyéb megjegyzés), *adscriptio* (a gyógyszerész feljegyzései) (Gyarmati 2004: 1193). A recepteknek mind a koraiakat, mind a maiakat tekintve van egy úgynevezett iniciátora, kezdő tartománya (vö. *Initiator*, Simmler 1996: 601), amely a régi recepteknél igen változatos információkat tartalmazhat (l. 3.1.). A mai receptekben az iniciátort törvényileg szabályozott adatok töltik ki (*inscriptio*: a beteg neve, kora, címe, TAJ száma, BNO szám stb.).

Összegzésként elmondható, hogy a 16–17. századi orvosi receptek nagyban különböznek a mai vénytől, ami elsősorban szociokulturális és szociopragmatikai változásokkal magyarázható – ezen változásoknak a vizsgálatára ebben a tanulmányban nem térek ki részletesen. A különbség formai, tartalmi, szóhasználati és tudományos jegyekben is megmutatkozik. Amíg a mai recepteknek, ahogy láthattuk, szigorúan előírt, törvényileg szabályozott felépítése van, addig a korai szövegpéldányok struktúrája, nyelvezete igen színes képet mutat.

3. A 16–17. századi receptek tipológiája

A korai receptjeink formailag, nyelviileg és tartalmilag is nagyon változatosak. A receptes könyvek nemcsak gyógyító eljárásokat tartalmaznak, hanem az emberi és állati egészségre vagy a háztartásra vonatkozó jó tanácsokat, gyógynövények, ásványok használatára vonatkozó információkat egyaránt, gyakran babonás hiedelmekkel átszőve. A recepteknek, elsősorban a korai füveskönyvekben, sokszor nincsen meghatározott rendje, ugyanarra a betegségre több tanácsot is olvashatunk, ezek azonban gyakran nem egymás után következnek.

A receptek struktúrája korántsem szabályos, megfigyelhető azonban, hogy általában iniciátorral kezdődnek, amely lehet egy betegség vagy annak körülírása, egy gyógynövény, ásvány megnevezése. Ezután általában felsorolásszerűen következhetnek a hozzávalók és az eljárásmódok, és nem ritkán a receptek végén megjegyzészerű zárómondatokat olvashatunk, mint például: *minden belső betegséget meg gyógyít, használ, Amen, ugy legyenek hasznosak ezek az orvosságok* stb. Kiváló példája ennek a nagy valószínűség szerint első magyar nyelvű vény, amelyet az 1490-ből származó, az Egyetemi Könyvtárban őrzött *Misale Strigoniense* tartalmaz (Schultheisz 1959: 205):

„fog faiasrol walo orvossagh → iniciátor
 Az Nadnak es az tharkonak → összetevők, eljárások
 az teoweth keol asny, megh
 aszalny es teorny eoze
 temporalwan eokeoth ted
 az faio fogadra meg gyogiol → zárómondat
 az faidalmath teobbet soha
 nem erzed”
 (betűhű átirat)

A példa is jól szemlélteti, hogy a korai receptjeink nagy eltéréseket mutatnak a maiakhoz képest. A következőkben a korai vények egy lehetséges tipológiáját szemléltetem példák segítségével.

3.1. Az iniciátorok típusai

A receptek elején található iniciátorokat különféle információk tölthetik ki, ezeknek a főbb típusai a következők:

– [...] **ellen**: *sül ellen, mirigy ellen, okadas ellen, diühös eb harapás ellen, czoklas ellen, contra dolorem dentium* [fogfájás ellen], *contra pestem* [pestis ellen] *franczu ellen, kegio maras ellen, raszt ellen, franczu var ellen, guitokuani ellen, akarmi belseő seres ellen*

– [...] **-rol/-röl; -rul/rül**: *regi rothat sebről, nehezen lehellesről, megh hidegült melireől, szöm faiasrol, has faiasrol, czömörlesreől, feő faiasrol, foliosorol, szakadasrol, sültreől, köszuenről, pokol uarrol, tüzes foiosorol*

– [...] **-rol/-röl; -rul/rül ualo**: *foliosorol ualo, emsztesreöl ualo, seresröl ualo, köröl ualo probalt oruosság, izreöl ualo, iz uiszreöl ualo, sebnek ualo uisz*

– **-rol/-röl; -rul/rül ualo szerszam**: *isz uiszröl ualo io szerszam, elseö fördöhöz ualo ször-szam, második fördöhöz ualo ször-szam*

– **az kinek, az kit [...]**: *Az ki nem alhatik es feie faina, az kinek ine auagi foga faina, az kinek szepleös az orcaia, az ki nem alhatnek, az kinek az monia faina, az kinek szaia meg uesz, az ki nem emeszthet, az kinek orra uere iar, kinek keönieues auagi uerös szöme uagion, az kinek labat hideg megh ueszi, kit keö bant, kinek fogat iz eszi, kinek torka fai, es az kinek szaia faina, az kit puskual megh leöttek, az por merget igi keöl kiueszteni*

– **ha [...]**: *ha sok madarat akarsz fogni, hogi ha az azzonion havi betegsegh uolna*

– **gyógyhatású készítmények**: *füsteöleö por, igeön io franczurul es köszuenről, vörös ir igeön io, zeöld ir, tömieniös uisz, fekete ir, sarga ir, igeön io oruosság, feier liliom uize hasznaj, farkas alma uize hasznaj, szeökfü olaj, kapor olaj, feier mak olaia, rosa olaj*

– **[...] haszna**: *farkas alma uisze haszna*

– **ugyan azonról**: *vgian azonról, auagi, alias, idem, item, vagy úgy csináld, simét azonról való igen jó, ugyanazonról, még ugyan sárról*

Amint láthatjuk az iniciátorok sok esetben tartalmazzák a gyógyítani kívánt betegséget ([...] ellen, [...] -rol/-röl; -rul/rül, [...] -rol/-röl; -rul/rül ualo, -rol/-röl; -rul/rül ualo szerszam); nagyon gyakori, hogy a betegséget a betegen keresztül nevezik meg vonatkozó mellékmonddal (*az kinek, az kit [...]*); illetve a harmadik nagy kategória, amikor az iniciátor a gyógyhatású készítményt tartalmazza (a készítmény neve, [...] haszna). Ha ugyanarról a betegségről vagy eljárásról esik szó, akkor az iniciátorban ritkán ismétlődik meg az adott információ, helyette a *vgian azonról, auagi, alias, idem, item* stb. kifejezések állnak.

A felsoroltakon kívül egyéb iniciátorok is előfordulnak a receptekben, itt csak a leggyakoribb csoportokat említem. A példák is kiválóan szemléltetik, hogy a receptek a 17. században korántsem egységesek, még nem az orvos és a gyógyszerész közötti kommunikációnak az eszközei, hanem a mindennapi tudás, a néphitbeli babonák és a tudományos ismeretek gyűjteménye és hagyományozásának az eszköze. Ezek a füves- és orvosló könyvek nagyon különböző forrásokra támaszkodnak, amelyet a stílus sokszínűsége is mutat. Sok receptben figyelhetők meg beszélt nyelvi elemek, ilyenkor az az érzésünk támadhat, hogy a receptes könyvek lejegyzői úgy rögzítették a gyógymódokat, az eljárásokat, ahogy hallották azokat. Más receptek azonban latin nyelvűek, és egzakt mértékekkel együtt írják le a felhasználandó hozzávalókat és a pontos eljárási módot, ezek nagy valószínűséggel külföldi vagy külföldi egyetemen tanult, magyar orvosoktól, diákoktól származhatnak. Ez is bizonyítja, hogy a 16–17. században a népi és a „tudós” orvoslás szoros szálakkal fonódik össze (Keszler 2005: 27). A következőkben a receptek több szempontú csoportosítására teszek kísérletet.

3.2. A korai receptek osztályozása az instrukció nyelvi elemei szerint

A korai receptek korántsem egységesek. Különbségek mutatkoznak a receptek terjedelmében, felépítésében, a tudományosság fokában, a vény nyelvében (latin, magyar) és nyelvezetében, továbbá a szövegvilágot alkotó tényezőkben (a beszédhelyzetben részt vevők viszonya, időszerezetek, nézőpont, deixis stb.).

Amint feljebb már esett róla szó (l. 2.), az instrukciós funkciójú szövegtípusokban gyakran előfordul a felszólító mód, a kell + főnévi igeneves szerkezet vagy önmagában a főnévi igeneves szerkezet. Ezek a nyelvi formák a korai receptekben nagyon gyakran föllelhetők. A következőkben kitérek arra, hogy milyen nyelvi formában jelenik meg a receptekben az elkészítési mód, illetve milyen

nézőpontrendszer érvényesül a vényekben. A felállított kategóriák nem alkotnak zárt rendszert, az egyes instrukciós típusok sok esetben keverten fordulnak elő egy szövegpéldányon belül.

3.2.1. Egyes szám második személyű felszólítás

A receptek nagy részében fordul elő ez az instrukciós forma. Ezeknek egy része magához a beteghez szól, jelentős részben azonban inkább a gyógyítót, a beteg ápolóját célozza. Jelentős különbség ez a mai receptekhez képest, ahol a *recipe* felszólító módú alak feladója egyértelműen az orvos, az információ vevője pedig a gyógyszerész. Lássunk néhány példát:

- (1) *Hurutrol, auagi mely faidalom ellen.* Vögied az Zent Giörgi füuet, mind uiragostul teöd egi üuegbe, es teölcz szeptisza feier bort rea. Tarcz egi holnapig az üuegben, reggel, estue igiek benne, megh goigul (C: 41).
- (2) *Béka ha emberben vagyon.* Feiér ürmöt, fekete ürmöt es centaeruat föld meg eröss eczetben, es ad innya éhgyomorra ketszer vagy háromszor, es meg hal az emberben (F: 154).
- (3) *Dühös eb harapás ellen.* Isten tehenet szárazd megh és körös fa bogaraval törd egjben kevesenkent, agj megh innja vízben akar kenjerben meg ennj, az oktalan alatnakis jo (G: 37).
- (4) *Mirigy ellen.* Az eger fark füvet föld meg, es id meg a levit; minden belső betegséget meg gyógyít (F: 146).
- (5) *Egi ueöreös hagima feiet mes kette, az belseő reszet ueöd ki, tegi teöriekeöt, es ugi mint ket borso szömnj teömient belle, es az hagimat teöd eöszue, takard czeöpube es teöd az sratnakba, es süsd megh annak utanna ueöd ki, es tiszta ruha altal faczard meg hegi kanalban, es id megh (C: 155).*

A példákbl is jól látható, hogy az egyes szám második személyű felszólító alak egyaránt vonatkozhat a betegre (4, 5), illetve a beteg ápolójára (1–3). A megvizsgált korpusz alapján elmondható, hogy ezek az instrukciós formák több esetben szólnak a beteg ápolójához.

3.2.2. Többes szám harmadik személyű felszólítás

A többes szám harmadik személyű felszólításra jóval kevesebb példát találtam, és ezek is elsősorban a 17. századból valók. Ezekben a receptekben a megszólított általában a beteget gyógyító személy. Az is előfordulhat, hogy egy receptben a többes szám harmadik személyű és az egyes szám második személyű felszólító instrukció egyaránt megtalálható (8).

- (6) *Az mely ember nem emészthet; hanem csak hány.* Törjenek meg két fü fokmagymát, tisztítsák meg, töltsenek égett bort hozzátörjék meg, mintegy tésztát, kenjék meg az gyomrát véle, hintsék meg felül törött szekfüvel, pirított boros kenyérrel, burítsák bé, felül is kössék bé jól, meglátod, hogy megállítja (I: 120).
- (7) *Mádra ellen.* Ha az mádra kiindul helyébül, mely nagy keresztcsont és ágyékfájással szokott lenni, s mintha valami gomolyag járna egy helyrül másra az hasában, ez ellen ezt kell cselekedni: A rutát főzzék meg faolajban, de jó búvön légyen az ruta az faolajban, s amikor megfő, hogy szép lágy legyen az ruta, facsarják ki az rutát az faolajbul, tegyék jól melegen az rutát az keresztcsontjára; az olajjal penig, az kiben az ruta megfőtt, mind épen kenjék az hasát az ágyéktul fogva egész az köldökéig (I: 128).
- (8) *Köszvény ellen.* Az hol az köszvény vagyon, verjék meg erősen az helt, végy osztán ó hájat s fokhagymát, törd öszve azt, s kend meg véle azt az köszvényes helt, s kösd reá az többit; az kötés két nap légyen rajta (I: 125).

3.2.3. Egyes szám harmadik személyű felszólítás

Az egyes szám harmadik személyű felszólító igealakok elsősorban a betegre vonatkoznak, és semleges kiindulópontból adnak neki tanácsot.

- (9) *Igen jó huruttúl való ez is.* Eczetes cziberén főzze meg az zsályát és tárkont, szűrje meg, úgy kell osztán forralni; úgy éljen vele éjgyomra melegen (K: 693).
- (10) *Es az kinek szaia faina.* Kecze teiel mossa (C: 121).
- (11) *Az ki nem alhatik es feie faina.* Vegie az feier ürmöt, es az leuelet teörie megh, es uiszben feöszsze megh, es ualami szep ruhaczkara tegie es keösse az feiere, es nagí faidalmokat el ueszeön rola, es nagí giöniörtüseggel aluttia (C: 1).

3.2.4. Kell + főnévi igeneves szerkezet

A korai receptek instrukcióinak nyelvi megformálásában az egyes szám második személyű felszólítással együtt a kell + főnévi igeneves szerkezet a leggyakoribbak. Ezek vegyesen is előfordulnak egy recepten belül (16). A főnévi igenév miatt sok esetben még kevésbé eldönthető, hogy ki a recept címzettje, mint az előző csoportoknál. A betegre való utalás itt még inkább implicit és a situációs kontextus része (13: *haja*, 14: *meginnya*).

- (12) *Az ki nem emeszthet.* Az uad salliat es szilid salliat feier borban kenier hei alt megh keöl feöszni, abban igiek, osztan keres kormot, tikmoni feieret, mezet, az kormot es tikmon feieret egiebe keöl habarnj (C: 42).
- (13) *Kopaszság ellen.* Az mogyoró bélit meg kell törni, mézben elegyíteni, s azzal kenni, igaz elíg haja léssen (I: 119).
- (14) *Pestis ellen.* Fekete retket kénkövel meg kell törni, azt osztán kifacsarni, s annak viziben, mint egy kis kalánnyit, kell meginnya; felette igen hasznos orvosság (I: 127).
- (15) *Item.* Kis aszonj bötnj sópröt szereznj, szep aprora metelny s-kemennjen meg főznj, lagj melegen benne tartanj (G: 34).
- (16) *Kegio maras ellen.* Keres io kendör magot, teörd iol megh, es feözd megh ereössen feier borba, es az leuebe ruhat keöl martanj es azzal keöl teörlenj az lapat (C: 47).

3.2.5. Felsorolás

A hozzávalók felsorolása szinte minden receptnek fontos része, akad azonban néhány olyan szövegpéldány, amelyek szinte kizárólagosan az adott recept elkészítéséhez szükséges hozzávalókat és minimális eljárási instrukciókat tartalmazták.

- (17) *Franczu ellen.* Mercurium, tömien, temso, galicz keö, hay, szent giörgi keöue, egi lat keniöseö (C: 39).
- (18) *Dagadasrol.* Keöl alopaticum, temso, tikmon feier, bonus armenus, mastix (C: 117).
- (19) *Auagi.* Arpa lizt, mez, so, egiarant főzd megh, es annak utanna keösd rea uagi hatszor, auagi többszeöris (C: 118).

3.2.6. Gyógynövény

A receptes könyvekben előfordulnak olyan bejegyzések, amelyek egyes növények hatását írják le. Ezek a receptek kommunikatív funkciójukat tekintve elsősorban tájékoztató jellegűek, és csak közvetett módon jellemző rájuk az instrukciós szerep.

- (20) *Feier liliom uize hasznaj.* Rutsagos sebeöket megh giogit, szaraz keöszeniöket megh giogit, az kit kigio mart, meg giogittia (C:196).

- (21) *Czinadonia uisze hasznaj*. Embornek szömet ha megh kenik uele, az haliogot el uiszi rola, es embörnek szömet meg uigasztallia (C: 193).

Amint láthatjuk, a korai receptekben igen különböző instrukciók találhatók, amelyek gyakran egy szövegpéldányon belül keverednek egymással. Megfigyelhetjük továbbá, hogy az iniciátoroknak nagy szerepe lehet az instrukciós szerkezet meghatározásában. Ha az iniciátor gyógynövény nevét tartalmazza, nagy eséllyel közvetett instrukcióra számíthatunk. A többi esetben nem ilyen nagy a megjósolhatóság aránya, csupán bizonyos tendenciaszerűség figyelhető meg. A vonatkozó mellékmondatokat tartalmazó iniciátorok receptjeiben nagyobb arányban vannak az egyes szám harmadik személyű, valamint a többes szám harmadik személyű instrukciók, továbbá szinte bizonyos, hogy a beteg legalább személyragos kataforikus utalással megjelenik a receptben. A betegségre utaló iniciátorok sok esetben egyes szám második személyű, illetve kell + főnévi igenes szerkezetű instrukciókat tartalmaznak. Az iniciátorok és az instrukció nyelvi megformálásának összefüggéseit a későbbiekben érdemes lenne részletesebben megvizsgálni.

4. Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben

Az egyes szövegtípusok alakulásában nagy szerepet játszanak az adott korban érvényes kommunikációs szükségletek és a mindennapi tapasztalatok (Tolcsvai 2006: 75). Részben ezzel is magyarázható a régi és a 19. századtól megfigyelhető recepttípusok különbségei. Amíg a modern vény szigorúan szabályozott dialógus az orvos és a gyógyszerész között, addig a korai receptek bővelkednek a beszélt nyelvre jellemző elemekben. A vényeket azért is érdemes ilyen szempontból megfigyelni, mert a középmagyar kor beszélt nyelvi jellegzetességeihez visznek minket közelebb, amelynek kutatásában azonban nehézségeink adódnak a kutatáshoz szükséges kiforrott módszerek és szakirodalom hiánya miatt (vö. Pusztai 1999: 380). A továbbiakban próbát teszünk a korai receptekben előforduló néhány beszélt nyelvi jellegzetesség leírására, a teljes körű elemzés azonban további kutatásokat igényel.

A beszélt nyelvi elemek több nyelvi szinten is megmutatkoznak. Ha a szöveget makroszinten vizsgáljuk, megállapítható, hogy a vények különböző terjedelműek, szerkezetűek. Ez még önmagában nem tekinthető beszélt nyelvi jellegzetességnek, de információt szolgáltat arról, hogy kezdetben a recepteknek nem volt előírt szerkezete, valamint tudjuk, hogy sok esetben szájhagyomány útján terjedtek, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megjelenjenek a beszélt nyelvre jellemző formák az írott szövegben is. Ez a tény a mezo- és mikroszintű változók vizsgálatnál meg is mutatkozik a különböző deiktikus és koreferenciaviszonyokban.

A korai vények szerkezetére, ahogy arról már fentebb esett szó, általában jellemző, hogy iniciátorral kezdődik, majd a szükséges hozzávalók és eljárások következnek, és gyakran valamilyen megjegyzéssel zárulnak, amelyek a betegség pozitív kimenetelével függnek össze. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy milyen beszélt nyelvi elemek figyelhetők meg a recept elkészítési módjához kapcsolódó instrukciós részben, továbbá milyen megjegyzések találhatók a receptek végén.

A receptek eljárásokhoz kapcsolódó részében megfigyelhető, hogy nagyon gyakoriak a módhatározók ('hogyan csináld'), például: *jól, erősen, szépen* és a hozzájuk tartozó fok-, mértékhatározók, továbbá módhatározói mellékmondatok, amelyek sokszor beszélt nyelvi sajátosságokat mutatnak (22–30). A *szép* és a *jó* nemcsak határozóként, hanem jelzőként is előfordulhat (30, 33). Ezen kívül jellemző az *igen, szinte* partikulaszerű, nyomatékosító elem használata (26, 27, 31, 33), valamint egyéb megjegyzések is a hozzávalókra vonatkozóan (34, 35). Találkozhatunk továbbá olyan példával is, ahol a *mondás* explicit kifejeződik (36).

- (22) [...] a rutát főzzék meg faolajban, *de jó bűvön* légyen az ruta az faolajban [...] (I:128),
- (23) [...] azután hányjad safrányos tejben és főzd meg *erösen*, rakjad ruhára és az ódalát kösd be vele, ez megfakasztja az belől való kelevént *szépen* (I: 688),
- (24) Főzd meg az somkórót és székfüvet borban *jól* [...] (I: 690),
- (25) [...] es közben keöl *nagi ereössen* habarni [...] (C: 112),
- (26) osztan kettős fazekba feőzd megh *igeön erőssen* (C: 269),
- (27) *Eztis szinte ugi* keöl czinlaj [...], osztan kettős fazekben feőzd megh, *de* ne igeön *erössen* [...] az utan szürd megh *szepeön* [...] (C: 275),
- (28) es habard *iol* el benne az ispottal, es keöl bele uad kendeör, teörd *iol* [...], *de iol* megh feőszd *jol* el, teörd *iol*, *de iol* megh feőszd [...] (C: 327),
- (29) Az tiknak az mayat süzd megh *iol* [...] *de io* melegh legiön az may (C: 394),
- (30) [...] tiszta fazekba melegcz megh, *de ugi, hogi* megh ne sugorodiek [...], es az embernek az keöldöki ala keössed, *de ugi, hogi* az meli oraban rea keöteöd [...] (C: 150),
- (31) [...] es az kilső szül ellen *igen* használ, *de io* erőssen meg kell kenni véle, *ne gondoly véle* [...] (F: 141),
- (32) *Igen jó* az veres mogyoró [...] (I: 686),
- (33) [...] feőzd megh *igeön* ereös eczetbe [...] teörd megh az utan *ereössen*, mint egi pepeöt, *szep* oluaszot diszno hayat [...] *szep* lagi teöröt (C: 292),
- (34) az uncia penigh niolcz magiar aranniet teszöeön (C: 269),
- (35) Végy pápáfüvet, *a kit másképpen kárdusnakis hinak, ha találasz*, tégy szapora füvetis közben [...] (F: 152),
- (36) [...] az kiket it feön *mondék*, hogi megfösz [...] (C: 92).

A receptek végén található hosszabb-rövidebb megjegyzéseknek a kommunikatív funkciója általában a meggyőzés. Legtöbbször azt bizonyítják, hogy a „gyógyszer”, gyógyító eljárás kipróbált, bevált hasznos, és megszabadít a betegségtől:

Gyógyulást, eredményt kifejező megjegyzések: *meg gyógyul* (F: 130), *meg gjojgul* (G: 41), *ketsegeknelkül megh giogul* (C: 82), *meg giogul* [a beteg] (C: 14, 20), *meg gyogyittya* [orvosság] (F: 132), *es megh iü az teie* (C: 21), *nagy giöniörüseggel aluttia* (C: 1).

A betegség távozása: *Es elindul* [vizelet] (F: 128), *meg lagyittya* [kelevényt] (F: 139), *elhágy* [betegség] (F: 144), *s ha ki kell fokadni, kifokasztja* [kelevényt] (I: 124), *megh latod szö-möddel, hogi mind ki iünek* [fereögh] (C: 127).

Kipróbált, bevált orvosság: *Probatum est* (F: 145), *hasznos* (F: 142), *használ* (152), *felette igen hasznos orvosság* (I: 127), *igeön ieo es hasznal* (C: 14), *hasznal feölte igeön* (C: 25), *Amen, ugy legyenek hasznossak ezek az orvosságok. [Istennek nevenek...]* (F: 155) *mint az Galenus mondgia* (C: 17) *Probalt dolog Barbelj Antal altal Marusi* (C: 56).

Ha a korai recepteket mikroszinten is megvizsgáljuk, észrevehetjük, hogy a koreferenciaviszonyok sokszor beszélt nyelvi jellemzőket mutatnak. Kiválóan megfigyelhető ez a betegnek mint a szövegvilág egy fontos építőelemének a nyelvi megjelenésében.

A betegre való verbális utalások nagyon különböző módon jelenhetnek meg. Explicit módon jelen lehet a beteg, ha az egyes szám második személyű felszólítás hozzá szól (4, 5), más esetben azonban csak az iniciátorban található *ember*, *az kiben*, *az kinek* lexikális vagy vonatkozó névmási elemek utalnak a betegre explicit, a recept szövegében azonban csak zéró + inflexiók, igei személyragos alakok utalnak kataforikusan rájuk (2: *ad innya éhgyomorra*). Az is előfordulhat azonban, hogy az iniciátorban sem verbalizálódik a beteg, a recept szövegében azonban egyfajta deiktikus személyragos utalás történik rá (1). Ez leginkább a beszélt nyelvi megnyilatkozásokra jellemző, ahol a kontextuális tényezők egyértelművé teszik a névmási vagy személyragos utalás vonatkozását:

„A spontán társalgás különböző típusaiban a kifejtettség közelít a zéró + inflexióhoz vagy a névmáshoz, a referenciális távolság általában kis mértékű [...]” (Tolcsvai 2006: 80).

A korai receptek beszélt nyelvi jellegzetességeinek leírása további kutatásokat igényel, amelyben feltétlenül helyet kell kapnia a pragmatikai szempontú elemzésnek is.

5. Összegzés

A tanulmány a 16–17. századi példák alapján a receptet mint szövegtípust mutatta be. Az orvosi receptek elsődleges kommunikatív funkciója az instrukció, amely a korai szövegpéldányokban nagyon különböző formában jelenik meg. A régi vényeknek nincs állandó, előírt szerkezete, a legtöbb esetben azonban iniciátorral kezdődnek, majd a hozzávalók és a szükséges eljárások következnek, és gyakran egy meggyőző szolgálgó megjegyzéssel végződnek. A szövegvilág összetett, a receptek feladója és címzettje nem olyan egyértelmű, mint a mai receptek esetében (orvos–gyógyszerész). A szövegvilág további tényezői (nézőpont, idő-, térszerkezetek stb.) további kutatást igényelnek a pragmatikai szempont bevonásával. További érdekes vizsgálati terület lehet a rokon, instrukciós szövegek elemzése is (konyhai receptek, kertészeti könyvek stb.).

SZAKIRODALOM

- Brinker, Klaus 1985. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Gyarmati Zsuzsa 2004. Gyógyszerrendelés. In: Fürst Zsuzsanna (szerk.): *Farmakológia*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1193–204.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szeged.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. In: *Magyar Néprajz* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–724.
- Keszler Borbála 2005. A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai. *Magyar Orvosi Nyelv*. V/1. 24–9.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középnyugaton. *Névtani Értesítő* 21. 380–90.
- Schultheisz Emil 1959. A legrégebb magyar nyelvű orvosi vény. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 13. 203–7.
- Simmler, Franz 1996. „Teil und Ganzes in Texten. Zum Verhältnis von Textemplare, Textteilen, Teiltexuten und Makrostrukturen.” *Daphins*. 25/4 597–625.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.
- Weber, Ursula 1982. *Instruktionserhalten und Sprechhandlungsfähigkeit. Eine empirische Untersuchung zur Sprachentwicklung*. Tübingen.

SUMMARY

Kuna, Ágnes

Spoken-language effects in 16–17th century medical prescriptions

This paper introduces medical prescriptions as a distinct text type, on the basis of 16–17th century Hungarian examples. The primary communicative function of medical prescriptions is giving instructions, a function that occurs in widely divergent forms in those early text samples. Old prescriptions did not have a constant and predefined structure. Nevertheless, in most cases, they began with an initiator, followed by the list of components and procedures required, and were often concluded by a note serving persuasion. The world of the text was complex, the sender and the recipient were not as clear-cut as they are today (doctor and pharmacist, respectively). Further components of the world of text (point of view, temporal and spatial structures, etc.) require further study, involving pragmatic aspects, too. Another interesting field of research could be the analysis of related instructional texts (like cooking recipes, gardening manuals, etc.).